И.И. САБИТОВА, Э.И. САФИНА, Ф.И. ТАҺИРОВАНЫҢ «ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ КЫЕНЛЫКЛАР СҮЗЛЕГЕ» (Казан: ТӘһСИ, 2019. 184 б.) ТУРЫНДА

Билгеле булганча, сөйләм культурасын күтәрүдә сүзнең дөрес кулланышын, язылышын, әйтелешен, төрләнешен, аерым сүзләр арасындагы мәгънә аерымлыкларын күрсәткән кыенлыклар сүзлегенең әһәмияте бик зур. Әлбәттә, сүзнең мәгънәсен аңлатмалы сүзлектән ачыклап була. Дөрес әйтелеш һәм дөрес язылышны исә орфография һәм орфоэпия сүзлекләреннән карарга мөмкин. Стиль үзенчәлекләрен, ясалышын да махсус хезмәтләрдән укып белергә мөмкин. Әмма әдәби тел нормаларын саклау, дөрес сөйләм күнекмәләрен формалаштыру һәм ныгытуда кыенлык тудырган очракларны бергә туплап, аларны аңлатып биргән хезмәтләр аеруча әһәмияткә ия. Тәкъдим ителгән сүзлек әнә шул максатларны күздә тотып төзелгән. Ул – татар лексикографиясендә мондый типтагы беренче сүзлек. Хезмәттәге төп мисаллар матур әдәбият, вакытлы матбугат, Интернет челтәре кебек төрле чыганаклардан тупланган. Алар авторлар тарафыннан системалаштырылган, кыенлык тудырган очракларның асылы, төрләре, сәбәпләре, дөрес вариантлары китерелгән. Монда якынча 1400 баш сүз теркәлгән. Сүзлектә бирелгән материалның башка сүзлекләрдән үзгә булуы сәбәпле, сүзлек мәкаләсен оештыру рәвеше дә аерылып тора. Монда сүзнең дөрес яисә ялгыш кулланышын күрсәткән *дөр.* (дөрес) һәм *ялг.* (ялгыш) пометалары файдаланылган. Әлеге тамгаларның мәкалә эчендә урнашуы да төрлечә. Мәсәлән, вокабула итеп алынган сүз үзе дөрес булып, ә ялгыш аның төрләнешендә, стилистик кулланылышында булса, типик хаталарны күрсәткән сүзтезмәләр *ялг.* пометасыннан соң китерелә, иллюстратив материал белән дәлилләнә:

ЛАГЕРЬ *и.* Лагерьга, лагере, лагерена, лагерьлар; *ялг.:* **лагерьгә, лагеренә, лагерьләр; лагергә, лагерләр; лагерга, лагеры, лагерына, лагерлар**. *Хөкем урыны итеп иң куркыныч дәүләт җинаятьчеләре сөрелә торган Рогервик* ***лагеры*** *билгеләнә.* Г. Мөхәммәтшин. *Җәйге* ***лагерга*** *сыер саварга мин төшеп киттем.* Мәйдан.

Баш сүз итеп хаталы сүз алынганда, ялг. пометасы сүз төркемен күрсәткәннән соң ук урнаша, аннан иллюстратив материал бирелә һәм дөр. пометасы белән татар теле өчен норма булган кулланыш теркәлә:

МӘШГҮЛЬ *хәб. сүз. ялг. Үз дөньябыз белән* ***мәшгүль*** *булыйк, Яхшылык бит тормыш безгә!* К. Фатыйхова-Бәдретдинова. *Анда һәркем үз биографиясе, тормышта ирешкән уңышлары, балалары, оныклары турында, бүген ни белән* ***мәшгүль*** *булуын сөйли.* Мәйдан; *дөр.*: **мәшгуль**.

Пометаларны шул рәвешле урнаштыру дөрес һәм хаталы куллану очракларын чагыштырып истә калдыруны җиңеләйтә.

Күренә ки, хаталы баш сүз итеп, нигездә, орфоэпия, орфография, сүзьясалыш нормаларына җавап бирмәгән сүзләр алынган. Сүзлекләр норматив функция башкарганга, ялгыш кулланылган сүзләрне вокабула итеп чыгару, беренче карашка үзен акламый кебек. Әмма кыенлыклар сүзлегенең спецификасын, үзенчәлеген, кулланучы ихтыяҗыннан чыгып эшләнүен исәпкә алганда (ә кеше дөрес кулланышны белмәскә, хатаны хата дип уйламаска да мөмкин), сүзләрне нәкъ шулай теркәү кулай икәнлеге ачыклана. Ул ялгыш вариант аша да дөрес вариантны табу мөмкинлеген тудыра.

Кыенлык охшаш яңгырашлы яки язылышлы пароним сүзләрне яки омонимнарны куллануда булса, аларның мәгънә аермасын күрсәтү өчен кыскача аңлатмалар бирелә һәм *чаг.* пометасы белән берсе икенчесенә җибәрелә:

ОРИГИНА́Л *и.* Төп нөсхә; күчерү, яңадан бастыру өчен хезмәт иткән нәрсә; оригинальлеге белән танылган кеше; *ялг.:* **оригинал рәсем, оригинал язу**. *Ә менә «Отдамся в добрые руки» дигән **оригинал** язулы футболка киеп йөргән Салаватны гына үзенә алучы изге җаннар табылмады.* Тамаша. *Мамадышның Совет урамында беркетелгән территорияләрдә фигураларны иң **оригинал** бизәү буенча 1 нче урын – Белоснежка һәм җиде гном композициясе өчен «Коррекцияләү мәктәбе»нә һәм «Боз капкалар» фигурасы өчен «Мамадыш ТКХ» коллективларына бирелде.* Мамадыш муниципаль районы ММЧ мәгълүмати сайты; *чаг.:* **оригиналь**; *к.* **вокаль**.

ОРИГИНА́ЛЬ *с.* Төп, оригинал булган; башкаларга охшамаган; мөстәкыйль иҗат нәтиҗәсендә туган: **оригиналь образ, оригиналь номер, оригиналь әсәр**; *чаг.:* **оригинал**; *к.* **вокаль**.

Телдә норма һәм норма булмаган күренешләр турында сөйләгәндә вариантлар мәсьәләсе дә килеп баса. Сүзлек авторлары әлеге проблемага да игътибар иткәннәр. Мондый сүзләр янында *вар.* пометасы кулланылган һәм аларның вариант статусын алуы аңлатыла:

ГАЗЕ́ТА *и. вар. Беркөнне ул, **газеталарны** укыгач, бик озак нидер исәпләде.* А. Алиш. ***Газетаның*** *үз хәбәрчесе булып эшләгән елларымда бер зур түрәдән интервью алдым.* А. Хәсәнов. *Бу хакта күптән түгел **газетада** язганнар иде.* А. Тимергалин.

Кайбер алынмалар татар теле тарафыннан өлешчә үзләштерелеп, ***котлет, резин, фанер*** кебек сүзләрдә сүз ахырында ***-а*** сузыгы апокопа кичереп төшеп кала. Бу әдәби тел өчен норма булып санала. Аларны чыганак телдәгечә тулы язылышта куллану стилистик вариант булып тора.

Шунысын да әйтергә кирәк: сүзлек сүзләрнең ялгыш кулланылышын күрсәтү белән генә түгел, ә дөрес язу, сөйләү кагыйдәләре

бирелүе белән дә кыйммәтле. Кыен очракларны хәл иткәндә, авторлар төрле лексикографик чыганакларга, лексикология, сүзьясалыш, орфоэпиядән фәнни хезмәтләргә мөрәҗәгать иткәннәр, язучылар телен анализлаганнар. Сүзлек мәкаләсенең бу өлеше компактлы, ул сүзлекне сүзлек буларак кабул итүгә зыян итми.

Гомумән алганда, сүзлек татар телен өйрәнүчеләргә, татар телендә сөйләшүчеләрнең һәркайсына файдалы булачак. И.И. Сабитова, Э.И. Сафина, Ф.И. Таһированың «Татар теленең кыенлыклар сүзлеге» уңай бәяләнергә хаклы. Ул белешмәлек һәм гамәли кулланма буларак, мәктәп укучылары, татар филологиясен өйрәнүче студентлар, татар теле укытучыларына тәкъдим ителә.

Галимова Ольга Николаевна,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре